

ПРОБЛЕМА ВИЯВЛЕННЯ ЕКОНОМІЧНИХ КРИЗ ТА ЗАКОНОМІРНОСТІ ЇХ ФУНКЦІОНУВАННЯ

В. І. Сідоров,
к.е.н, професор
Г. В. Ревякін,
аспірант
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
gorgys@mail.ru

Проведений аналіз і оновлення теоретичної та методологічної баз дослідження економічних криз, а також розглянуто їх сутність, причини виникнення та закономірності функціонування. Було проаналізовано взаємозв'язок між динамікою ВВП, обсягом промислового виробництва і обсягом кредитів, та характеристики, за якими може бути ідентифікований передкризовий стан економіки.

Ключові слова: економічна криза, «економічні бульбашки», перегрів економіки, причини виникнення криз.

ПРОБЛЕМА ВЫЯВЛЕНИЯ ЭКОНОМИЧЕСКИХ КРИЗИСОВ И ЗАКОНОМЕРНОСТИ ИХ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ

Проведён анализ и обновление теоретической и методологической баз исследования экономических кризисов, а также рассмотрены их сущность, причины возникновения и закономерности функционирования. Были проанализированы взаимосвязи между динамикой ВВП, объёмом промышленного производства и объёмом кредитов, а также характеристики по которым может быть идентифицировано предкризовое состояние экономики.

Ключевые слова: экономический кризис, «экономические пузыри», перегрев экономики, причины возникновения кризисов.

ECONOMIC CRISES DETECTING: LAWS OF THEIR FUNCTIONING

The article analyses and updates theoretical and methodological aspects of economic crises and studies their nature, causes and patterns of functioning; researches the relationship between the dynamics of GDP, industrial output and the volume of loans, as well as the characteristics to identify pre-crisis state of the economy.

Key words: economic crisis, «economic bubbles», overheating of the economy, causes of crises.

Актуальність проблеми. Економічні кризи загалом і до кінця незбагненні явища. Вивчення історії та природи криз показує, що вони є однією із закономірностей циклічного розвитку світової економіки, проте їх масштаб і швидкість поширення в сучасних умовах обумовлюють необхідність вдосконалення методів прогнозування їх виникнення.

Труднощі в трактуванні кризи, різноманіття проявів та багатофакторність середі її виникнення обумовлюють необхідність розробки універсальних засобів визначення граничних обсягів того чи іншого показника. Крім того, більшість криз є унікальними за своєю природою і реалізуються за різними механізмами, що ускладнює вибір єдиних критеріїв їх аналізу. Таким чином, питання глибинних причин виникнення економічних криз та їх прогнозування залишаються відкритими.

Ступінь розробленості проблеми. Дослідженням криз і закономірностей їх функціонування займалася низка вітчизняних та іноземних вчених, серед яких значний внесок внесли Й. Шумпетер, М. Туган-Барановський, М. Кондратьєв, С. Кузнець, К. Маркс, Ф. Бродель, Г. Менш, Т. Шульц, Г. Беккер, М. Портер, У. Ростоу та ін.

Вченими було сформоване наукове поняття економічної кризи та охарактеризовано середовище її виникнення. Вітчизняні дослідники такі, як М. Туган-Барановський, М. Кондратьєв та С. Кузнець визначили принципи розвитку та функціонування криз, а також описали циклічну закономірність їх виник-

нення. Так, М. Туган-Барановський вбачав причину виникнення економічних криз у споживанні капіталу швидше, ніж його утворенні на фазі економічного підйому, результатом чого є неминучість існування кризових явищ. Циклічність економічного розвитку Туган-Барановський описував внутрішніми властивостями системи, які характеризувалися циклічною закономірністю оновлення основного капіталу [14].

Першовідкривач хвиль ділової активності американський економіст російського походження, нобелівський лауреат Саймон Кузнець пов'язував причину появи економічних криз з демографічними процесами, такими як еміграція, а також з етапами капітального будівництва [16].

У свою чергу, М. Кондратьєв дослідив та описав циклічну закономірність виникнення економічних криз, яку обумовив зміною рівня технологій, які використовувалися у виробництві. Він звернув увагу на таку емпіричну закономірність: «Протягом приблизно двох десятиліть перед початком підвищувальної хвилі великого циклу спостерігається пожвавлення у сфері технічних винаходів. Перед початком і на самому початку підвищувальної хвилі спостерігається широке застосування цих винаходів у сфері промислової практики, пов'язане з реорганізацією виробничих відносин» [8].

Однак, незважаючи на велику кількість наукових праць в наданій сфері, наявне різноманіття трактування поняття «криза» свідчить про складність проблеми і про відсутність єдності у методології при її вирішенні.

Викладення основного матеріалу. Для комплексного розуміння закономірностей функціонування економічних криз детермінуємо поняття самої кризи та обумовимо причини її виникнення. У найбільш загальному уявленні економічна криза — фаза економічного розвитку, яка характеризується суттєвим економічним спадом.

У світовій практиці виділяють 2 види криз:

— криза перевиробництва — криза ринкової економіки, при якій баланс попиту та пропозиції різко порушується в бік перевищення пропозиції над попитом: серйозно порушена здатність споживачів купувати товари в тій кількості, яка вироблена або може бути вироблена, виходячи з існуючих ресурсів і технології [10];

— криза недовиробництва — криза, яка була викликана позаекономічними причинами і пов'язана з порушенням виробничого процесу під впливом форс-мажорних обставин (воєн, стихійних лих, революцій і т. д.).

Як наслідок, під кризами можна розуміти структурне явище економічної системи, пов'язане насамперед зі структурними диспропорціями об'ємів попиту та пропозиції, а також різними темпами їх зростання. З вищевикладеного можна зробити висновок, що криза виникає в тому випадку, коли диспропорція між обсягом попиту та пропозиції досягає критичного рівня.

Однією з перших фундаментальних робіт, яка описала явище і причини виникнення економічних криз, є «Капітал» Карла Маркса [10]. Маркс зробив висновок, що кризи є невід'ємною рисою капіталістичної економіки. Причину криз Маркс вбачав у виробництві товарів понад платоспроможного попиту.

Згідно з Марксом, на стадії зростання підприємства нарощують темпи свого виробництва до тих пір, поки не стикаються з кількісним обмеженням попиту на вироблений товар, тобто обсяг реального виробництва стає більше обсягу реального попиту. У цій ситуації виробник в умовах досконалої конкуренції змушений створювати умови для виникнення так званого «штучного» попиту. Для цього вживаються спеціальні заходи, щоб штучно розширити рамки обмеженого реального попиту: пропонуються різноманітні форми торгівлі, кредиту, знижок, бонусів і т. д. Все це створює дисба-

ланс між сумою зарплат (яка витрачається переважно на споживання) і сумарною вартістю споживаних товарів. Зрештою вищеописана схема створює часовий лаг між моментом споживання і моментом платежу за надані послуги і спожитий товар. Таким чином, економічна система починає зав'язувати поточні ринкові відносини на майбутньому стані платоспроможності суб'єктів ринкових відносин. При однозначно детермінованому стані світу через певний період часу надана схема була б економічно стабільною, проте в умовах невизначеності майбутнього стану світу будь-яке негативне відхилення реального стану світу від прогнозованого призведе до значних економічних наслідків.

Виходячи з вищезазначеного, при оцінці економіки на предмет її стійкості перш за все треба розглядати співвідношення різних сегментів сукупного попиту (реального та штучного) і звертати увагу на динаміку економічних та фінансових показників, зокрема динаміку надання кредитів та зростання промислового виробництва, їх структурні змінення та зв'язки.

Розглянемо ВВП як найуживаніший макроекономічний показник. Так, сам обсяг ВВП дає лише кількісну оцінку економіки без акцентування уваги на її структурних особливостях і системних ризиках. При оцінці ВВП головне значення має його динаміка, і тому доцільно порівнювати його розміри за різні періоди часу.

Аналізуючи динаміку світового ВВП і його ковзної середньої за період 1980–2013 рр., ми можемо сказати, що світова економіка переходить у нестабільний стан при істотній відмінності цих двох показників. Це відбувається завдяки наявності економічного лага між часом змінення об'єму виробництва та формуванням відповідного попиту на нього.

Виходячи з рис. 1, можна сказати, що провісником світової фінансової кризи став ріст різниці між ВВП та його ковзною середньою починаючи з 2002 р., коли ФРС США почала стрімко знижувати ставку рефінансування, що викликало «здешевлення» позикових грошей, і, як наслідок, збільшення об'ємів штучного попиту завдяки росту видачі кредитів (у тому числі й іпотечних).

Граничним допустимим значенням випередження графіка зростання ВВП його ковзної середньої в 2008 р. стала позначка у 10 трлн дол. Також ми можемо бачити причину занепокоєння світової спільноти з приводу другої хвилі кризи в 2011 р., коли ставка рефінансування в США знову впала з позначки 5,1 % до 3,3 %. У цей рік різниця між розміром ВВП і його ковзної середньої склала близько 82 % від критичних 10 трлн дол. Якби в 2012 році темпи приросту ВВП були аналогічні 2011 р., то друга хвиля кризи була б значно більшою і руйнівною за своїми масштабами, але при існуючих темпах зростання світової економіки та стабілізації ставки рефінансування по долару США рівновага між ВВП і його ковзною середньою буде досягнута в кінці 2018.

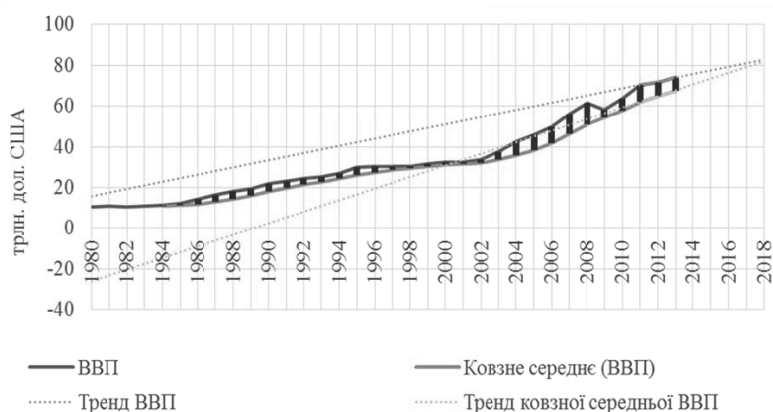

Рис. 1. Динаміка світового ВВП за 1980–2013 рр.
Складено автором за матеріалами : [17, 18]

Беручи до уваги викладене вище, ми можемо припустити, що між величиною перегріву економіки та процентною реальною ставкою за доларом США існує істотний зв'язок.

Проаналізувавши дані табл. 1, можна сказати, що між кількісним вираженням «перегріву» світової економіки і реальною процентною ставкою в США існує зворотна кореляційна залежність з коефіцієнтом детермінації $R^2 = -0,66$. Таким чином, ми можемо візуально спостерігати дисбаланс долара як світової резервної валюти. Як наслідок, світова економіка опинилася зав'язаною на зміні реальної процентної ставки в окремій державі, що обумовлює системні ризики і нестабільність світової економіки.

Варто зауважити, що світова фінансова криза 2008–2009 рр., яка була спровокована кредитною «бульбашкою» на ринку нерухомості США мало вплинула на довгостроковий тренд зростання світової економіки, а її наслідки були практично ліквідовані вже через 2 роки.

Таблиця 1

Залежність перегріву світової економіки від реальної процентної ставки в доларах США

Рік	Кількісне вираження перегріву світової економіки (млрд дол.)	Реальна процентна ставка в доларах США (%)
1987	5205	5,5
1988	6327	5,6
1989	5566	6,7
1990	4799	6,1
1991	4322	5,0
1992	5098	3,9
1993	5326	3,5
1994	5471	4,9
1995	7206	6,6
1996	4927	6,3
1997	2603	6,6
1998	488	7,2
1999	5446	6,5
2000	4736	6,8
2001	3917	4,5
2002	3412	3,1
2003	7800	2,1
2004	11211	1,6
2005	12134	2,9
2006	12745	4,7
2007	14461	5,3
2008	13190	3,1
2009	8792	2,5
2010	9479	2,0
2011	12279	1,3
2012	11373	1,5

Складено автором за матеріалами : [18]

При цьому цифри 1, 3 і 5 на рис. 2 відповідають стадії рецесії, а 2 і 4 стадії зростання.

Так, ми можемо бачити, що висхідний тренд середньострокового економічного циклу Кузнеця 2002–2011 рр. (червона цифра 4 на рис. 2) практично співпадає з динамікою ВВП того ж періоду. Це свідчить про те, що криза 2008–2009 рр. є швидше винятком із загальної статистичної вибірки, ніж закономірним явищем. Ми можемо сказати, що сучасні економічні кризи є штучним явищем, яке виникає завдяки розвиненості банківського сектору та існуванню необґрунтовано дешевих позикових грошей.

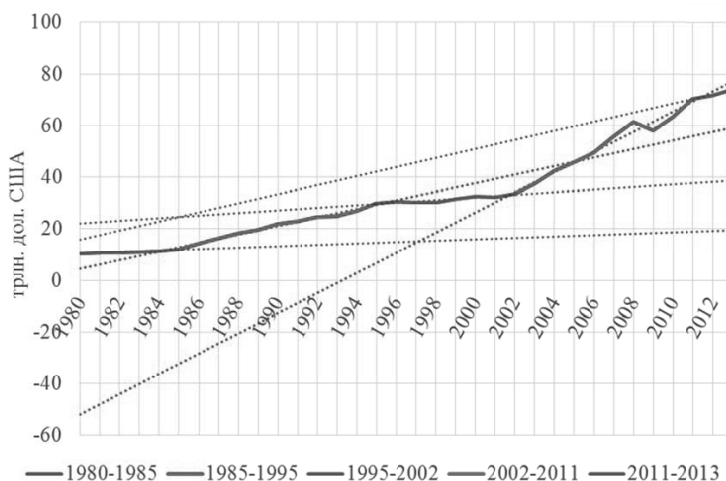

Рис. 2. Візуалізація економічних циклів Саймона Кузнеця за період 1980–2013 рр. Складено автором за матеріалами : [18]

На рис. 3 ми можемо спостерігати ситуацію, аналогічну до динамік світового ВВП (рис. 1), коли значне відхилення графіку обсягу світових кредитів від показника своєї ковзної середньої свідчить про високий ступінь нестабільності системи. Більше того, коефіцієнт детермінації кореляційної залежності між обсягом світового ВВП та обсягом світових кредитів становить більше ніж $R^2 = 0,9$, з чого можна зробити висновок про безпосередній вплив позикового сектору світової економіки на реальний.

Для виявлення наявності критичних об'ємів штучного попиту зіставимо динаміку зростання промислового виробництва та об'єму кредитів, де перевищення останніх означає утворення так званої «економічної бульбашки» – стану економіки, при якому спостерігається високий ступінь нестабільності обсягів попиту та пропозиції через сильну схильність до впливу нецінових факторів попиту та пропозиції, а так само структурної невідповідності темпів зростання попиту та пропозиції [13].

Динаміка обсягу світового промислового виробництва майже повністю повторює тенденції світового ВВП та обсягу кредитів. Можна сказати, що обсяг усіх трьох показників у 2008 р. досягнув свого максимуму. Проте, на відміну від рис. 1 та рис. 3, графік обсягу промислового виробництва відновлювався меншими темпами після світової фінансової кризи 2008–2009 рр. що, на нашу думку, свідчить про перегрів економіки, тобто ситуації, за якої темпи економічного зростання набувають вибухового невідконтрольного характеру і поглинають всі економічні ресурси як приватного, так і державного сектору. За такої ситуації стійке зростання вичерпує себе і закінчується рецесією.

Таким чином, для виявлення факту наявності штучного попиту, який є передумовою для виникнення економічних криз, необхідно зіставляти темпи зростання вищепроаналізованих показників (ВВП, промислове виробництво та обсяг кредитів) та при перевищенні ними гранично допустимої позначки уживати рестрикційні заходи. В першу чергу, такі заходи мають вживатися у відношенні до позикового сектору

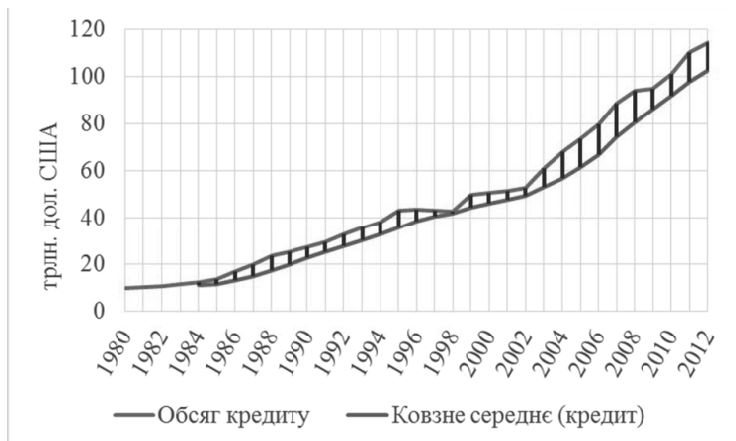

Рис. 3. Динаміка обсягу світових кредитів
Складено автором за матеріалами : [18]

Рис. 4. Динаміка обсягу світового промислового виробництва
Складено автором за матеріалами : [18]

економіки – потрібно обмежити його ліквідність. У найпростішому вигляді інструментами цього обмеження можуть стати підвищення ставки рефінансування центральним банком, зміна норм обов'язкового резервування та мінімального розміру власного капіталу, встановлення обов'язкових економічних нормативів, які надають вплив на структуру і ефективність активних і пасивних операцій банківської сфери.

Висновки. Таким чином, економічна криза – фаза економічного розвитку, яка характеризується суттєвим економічним спадом. Поточною проблемою економіки є кризи перевиробництва, при якій баланс попиту та пропозиції різко порушується в бік перевищення пропозиції над попитом: серйозно порушена здатність споживачів купувати товари в тій кількості, яка вироблена або може бути вироблена, виходячи з існуючих ресурсів і технологій.

Прискорені темпи розвитку як реального, так і фінансового секторів економіки свідчать про надмірну ліквідність в економіці та створення штучного попиту, який являє собою нестабільну частину агрегованого попиту та є елементом загрози для всієї фінансової системи держави.

За допомогою статистичних методів аналізу була виявлена емпірична залежність «перегріву» світової економіки від обсягу облікової ставки у доларах США. Поточним питанням є реформування світової валютної системи, оскільки наявним є дисбаланс долара як світової валюти.

Література

1. Глущенко В. В. Введение в кризисологию. Финансовая кризисология. Антикризисное управление / В. В. Глущенко. – М. : ИП, 2008. – 88 с.
2. Голиков А. П. Мировое хозяйство: отраслевая структура, география, современные тенденции: учеб. пособ. / А. П. Голиков, Н. А. Казакова. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2002. – 108 с.
3. Гринин Л. Е. Глобальный кризис в ретроспективе: От Ликурга до Алана Гринспена / Л. Е. Гринин, А. В. Коротаев. – М. : УРСС, 2010. – С. 75-98.
4. Дидье Сорнетте. Как предсказать крахи финансовых рынков / Дидье Сорнетте. – М. : Библиотека Пристонского университета, 2003. – 383 с.
5. Довгаль Е. А. Макроэкономика : учеб. пособ. для студ. экон. спец. / Е. А. Довгаль. – Х. : Изд-во НУА, 2010. – 300 с.
6. Довгаль О. А. Протекціонізм і лібералізм у процесі глобалізації світової економіки (питання теорії і методології): монографія / О. А. Довгаль; Нар. укр. акад. – Х. : Вид-во НУА, 2004. – 320 с.
7. Економічна наука в Харківському університеті : колективна монографія / кол. авт. ; відп. ред. В. В. Глущенко. – ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2013. – 372 с.
8. Кондратьев Н. Д. Большие циклы конъюнктуры и теория предвидения / Н. Д. Кондратьев. – М. : Экономика, 2002. – 374 с.
9. Коротаев А. В. Кондратьевские волны в мировой экономической динамике / А. В. Коротаев, С. В. Цирель // Системный мониторинг: глобальное и региональное развитие / А. В. Коротаев, С. В. Цирель. – М. : Либроком / URSS, 2010. – С. 189–229.
10. Маркс К. Капитал : сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс. – 2-е изд. – М., 1960. – 907 с.
11. Мировое хозяйство и международные экономические отношения / А. П. Голиков, Г. П. Артёменко, Н. В. Багров и др. – Симферополь : СОНАТ, 2003. – 432 с.
12. Ревякин Г. В. Экономические кризисы: причины и закономерности функционирования / Г. В. Ревякин // Актуальні проблеми світового господарства і міжнародних економічних відносин. Матеріали ІХ науково-практичної конференції молодих вчених 4 квітня 2014 року / Г. В. Ревякин. – Х. : ХНУ імені Каразіна, 2014. – С. 97–100.
13. Ревякин Г. В. Экономические «пузыри»: их характеристика и модель расчёта цены после преодоления точки бифуркации / Г. В. Ревякин // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Сер. : Економіка. – 2014. – № 1096. – Вип. 87. – С. 44–51
14. Сидоров В. И. Единство традиций и инноваций в системе трудовой мотивации трансформационной экономики / В. И. Сидоров, Т. В. Тарасенко, Т. Е. Шедякова. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2009. – 336 с.
15. Філіпенко А. С. Міжнародні економічні відносини: історія : підручник / А. С. Філіпенко. – К. : Либідь, 2006. – 392 с.
16. Kuznets S. Secular Movements in Production and Prices. Their Nature and their Bearing upon Cyclical Fluctuations / S. Kuznets. – Boston : Houghton Mifflin, 1930. – 536 p.
17. Central intelligence agency [Electronic resource]. – Way of access : www.cia.gov
18. World bank group [Electronic resource]. – Way of access : www.worldbank.org